

Reformáció és istentiszteleti kultúra (Esettanulmány)

CSEPREGI Zoltán

Reformation and liturgical culture (Case Study)

The paper considers Albert Cruciger's (Kreutzer) life path, and brings new knowledge of religious history of Levoča in the 16th century against a background of his biography. Albertus Lanio Leutzschouiensis, a native of Levoča, enrolled in Wittenberg in 1544 and returned to his homeland after almost ten years. From 1553 to 1555 he was the rector of the Levoča urban school, then went back to Wittenberg, where Melancthon recommended him for a preacher in Jihlava a few months later. After his short stay in Jihlava he returned to Wittenberg, and in November 1557 came to Levoča, where he became a main aspirant to obtain the post of a preacher. He held this function for eight years, then worked in Rožňava and Banská Štiavnica, but refused invitation to Ansbach due to his disease. He died in 1570. An interesting Cruciger's feature was his conflicting character, which showed in his activities in Jihlava, Wittenberg and Levoča as well. For example in Jihlava, he came into conflict with the city council, that fired him in 1556, and although subsequently he had expressed interest to return there, he was not allowed to do so.

<3> A lőcsei krónika 1544-re teszi a hitújítás kezdetét a városban.¹ <4> A bejegyzés szókinccse jellegzetesen 17. századi, ezért ez a részlet biztosan nem kortárs feljegyzésre megy vissza, de az archontológiai adatokat, illetve Bartholomeus Bogner és Daniel Türk jellemzését más források is megerősítik:

„1544-ben hívták meg az erdélyi Brassóból származó nagytiszteletű Bartholomeus Bognert, az egyház reformálásánál lutheránusnak és az Ágostai Hitvallás hívének mutatkozó lelkészt Ladislaus Polierer úr bírói működése alatt, akinek a hivatali idejében támadt az evangélium világossága. Bogner a nagyhéten kezdett prédikálni az oltáriszentség két színéről. Az iskola rektora

---

¹ Rövidítve idézett források: AAV = *Album Academiae Vitebergensis*, I, ed. Karl Eduard FÖRSTEMANN, Leipzig, 1841; CSEPREGI = CSEPREGI Zoltán: *A reformáció nyelve: Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján*. Budapest, 2013. (Humanizmus és reformáció, 34); ETE = *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*, ed. BUNYITAY Vince et alii, 1-5, Budapest, 1902-1912; HAIN = HAIN, Caspar, *Zipserische oder Leütschaverische Chronica vndt Zeit-beschreibung. Hain Gáspár Lőcsei krónikája*, 1-3, Lőcse, 1910-1913; KATONA = KATONA Tünde, *Caritas und Memoria. Eine Leutschauer Stiftung im Dienste der Bildungsförderung in der Zips des 16. Jahrhunderts*, München, 2011 (Buchreihe der Kommission für Geschichte und Kultur der Deutschen in Südosteuropa, 41); KATONA – LATZKOVITS = *Lőcsei stipendiánsok és literátusok*, 1: *Külföldi tanulmányutak dokumentumai 1550-1699*, szerk. KATONA Tünde – LATZKOVITS Miklós, Szeged 1990 (Fontes rerum scholasticarum, II/1); LEUPOLD = LEUPOLD VON LÖWENTHAL, Martin, *Chronik der königlichen Stadt Iglau (1402-1607)*, Hg. Christian D'ELVERT, Brünn, 1861 (Quellen-Schriften zur Geschichte Mährens und Österr.-Schlesiens, 1. Sektion: Chroniken, I. Theil, 2. Band); MBW = *Melancthons Briefwechsel. Kritische und kommentierte Ausgabe*, Hg. Heinz SCHEIBLE – Johanna LOEHR, Stuttgart-Bad Cannstatt, 1977-; MEEE = *Magyar Evangélikus Egyháztörténelmi Emlékek*, I, szerk. PRÓNAY Dezső – STROMP László, Budapest, 1905; RITOÓKNÉ = RITOÓKNÉ Szalay Ágnes, *A wittenbergi egyetem magyarországi promoveáltjai a 16. században*, in: *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*, szerk. FABINY Tibor, Budapest, 1984, 222-239; SCHENNER = SCHENNER, Ferdinand, *Beiträge zur Geschichte der Reformation in Iglau*, I-IV, *Zeitschrift des deutschen Vereins für die Geschichte Mährens und Schlesiens*, 15(1911), 222-255; 16(1912), 84-102, 374-406; 17(1913), 114-159; SZÖGI = SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon, 1526–1700*, Budapest, 2011 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 17).

Daniel Türk úr volt, ezen a poszton ugyancsak az Ágostai Hitvallás első követője, aki később jegyző lett.”²

Ugyancsak 1544 nyarán iratkozott be Wittenbergben *Albertus Lanio Leutzschouiensis*.³ Mivel a lőcsei *Testamentbuch* 1554-ben az iskolamesterről úgy emlékezik meg, mint a mészáros fiáról (*Dem Hern Schulmeijster Alberto Her Thebus ffleschers son*),⁴ biztosra vehetjük, hogy ugyanaz a lőcsei Albert tért vissza tanulmányai után szülővárosába. Daniel Türk lőcsei bíró és Hain krónikája viszont az iskolamestert Albertus Crucigerként említi,⁵ ezzel bizonyítékot szolgáltat arra, hogy a Wittenbergből, Waldsassenből és Morvaiglóról (Jihlava CZ) ismert Albert Cruciger / Kreutzer, akit az eddigi <5> külföldi szakirodalom ismeretlen származásúként jelöl meg, valójában lőcsei születésű.⁶ A lőcsei diákok Wittenbergből 1556-1557-ben küldözgetett leveleikben már *magister Albertus*-ként emlegetik,⁷ fokozatát itt szerezte 1556-ban,⁸ s lelkésszé is talán itt avathatták, bár erre vonatkozó pontos adatot nem sikerült találnom.

Albertus 1544-es wittenbergi útját nem kellene feltétlenül kapcsolatba hozni Bogner prédikatori meghívásával és reformatori szellemű igehirdetéseivel, hiszen messze nem az első diák volt itt Lőcséről (lásd Martinus Ciriaci 1522), az a mód viszont, ahogyan egy 1563-ban kelt levelében az 1544-es évre visszaemlékszik, azt támasztja alá, hogy nemcsak a jóval későbbi veretes lutheránus városi hagyomány kapcsolta ehhez az évhez a lőcsei reformáció kezdetét, hanem ezt az időpontot a kortársak is pontosan számon tartották. Paul Eber wittenbergi professzornak ugyanis úgy ír ekkor Cruciger, hogy a lőcseiek immár 19 éve hallgatják az evangélium romlatlan szavát.⁹ Bogner lőcsei működése Cruciger életében is fordulatot hozott, így találhatjuk őt pár hónappal később már Wittenbergben.

Mintegy tízévi peregrináció után 1553-ban tért vissza hazájába Albertus a városi iskola rektorának, s ezt az állást 1555-ig tölthette be.¹⁰ A források ambíciózus és hiú emberként mutatják be, iskolai pályája nem volt konfliktusoktól mentes, de valószínűleg közvetlenül nem ezek, hanem inkább tudományos tervek készítették arra, hogy ismét praeceptora, Philipp Melanchthon támogatását keresse. Ezzel egyidejűleg két meghatározó változás történt 1556 nyarán a város egyházi életében: másfél évtized prédikátorkodás után váratlanul Iglóra távozott Bartholomeus Bogner, és részben emiatt a bíró az akkor éppen önkéntes száműzetésben Késmárkon időző Michael Radaschinust és Leonhard Stöckelt udvarolta körül és próbálta megnyerni lőcsei prédikátornak, illetve rektornak.¹¹

² HAIN 92. Beszúrás ugyanide: „1544-ben lomnicai Horváth János úr, aki 1529 óta a szepesi Szent Márton káptalannak a prépostja volt, otthagya a prépostságot és nőül vette egy lőcsei polgár leányát.” Bogner haláláról (HAIN 104; 1557.6.25.) ezt olvashatjuk: „Is primus fuit Apostolus et Evangelista Leuchoviensium.”

³ AAV 214; SZÖGI 2749. Ugyanő 1549-ben mint Albertus Creuzer Leuschouiensis már a bécsi egyetem diákja: *Die Matrikel der Universität Wien*, Bd. III, Hg. Franz GALL – Willy SZAIVERT, Wien–Köln–Graz, 1971, 87; 1551.1.17-én teszi itt le a baccalaureusi vizsgát mint Albertus Craitzer Leopoltanus: „*Wiener Artistenregister*” 1497 bis 1555. *Acta Facultatis Artium IV (UAW Cod. Ph 9) 1497 bis 1555*, Wien, 2007, nr. 28907, 28942.

⁴ KATONA 129.

⁵ CSEPREGI 414 (1555.9.2.).

⁶ HAIN 99, 106.

⁷ KATONA – LATZKOVITS 38, 41 (nr. 23, 25).

⁸ RITOÓKNÉ 237.

⁹ SZELESTEI N. László, Albertus Cruciger lőcsei pap levele Paul Eberhez Wittenbergbe (1563), in: *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, szerk. KESERŰ Bálint, Szeged, 1990, 151-154 (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10), 152.

¹⁰ HAIN 99: „Albertus Lasius alias Cruciger, Kreützer.” HAIN 106: Magister Albertus Lavius oder Creütziger.” Ezekkel és a másutt található Lauius, Lauio olvasatokkal szemben a Lanius és Lanio névnek kell elsőbbséget adnunk mint a Fleischer latinositott megfelelőjének.

¹¹ CSEPREGI 415-417 (1556.7.8-8.19.); HAIN 103.

<6> Nehéz eldönteni, hogy itt egymással összefüggő, vagy csupán közel egyidejű eseményekről van szó.¹² Türk naplója utal rá, hogy a tanács nem volt megelégedve az iskola színvonalával, s az is egyértelmű, hogy erőnek erejével próbálták Bognert tartóztatni. Elképzelhető, hogy Cruciger a Bogner távoztával megüresedő prédikátorságra aspirálva maradt hoppon, vagy éppen ellenkezőleg, az az igyekezet sérthette, mellyel a szenátus épp az ő rektori állását kínálhatta Stöckelnek, mindenestre újra Wittenbergben bukkant föl, ahonnan Melanchthon pár hónap elmúltával Morvaiglóra ajánlotta be prédikátornak.

Itt ugyanis patthelyzet alakult ki a tanács és a seelau (Želiv CZ) apát, egy személyben a város plébánosa, Martin Strahlitzer között a prédikatori állás betöltésével és a mise gyakorlati kérdéseivel kapcsolatban (papi ruha jellege, áldozás egy szín vagy két szín alatt, melyik oltárnál?),¹³ ezért fordultak közös egyetértéssel a wittenbergi tekintélyhez.¹⁴ Az iglói küldötteknek Melanchthon személyesen mutatta be jelöltjét, Crucigert,¹⁵ akinek fiatal voltán ugyan megdöbbenek (pedig ekkor harminc éves lehetett), de a professzorok véleménye és a Crucigertől a vártemplomban meghallgatott próbapredikációk végül meggyőzték őket. Cruciger mégis túl tapasztalatlanak bizonyult a kényes morvaiglói helyzet kezeléséhez, pedig a város küldöttei előre beszámoltak neki arról, hogy a plébániatemplomban még pápista misét is tartanak, igaz, hogy kisszámú és egyre fogyó hallgatóság számára, és figyelmeztették, hogy amíg ez a babonáság magától ki nem hal, a hitben gyengékre addig is – Pál apostol útmutatását követve (Rm 14,1-3; 15,1-2; I Cor 8,8-13) – tekintettel kell lennie, s a misét nem szabad kritizálnia.

Cruciger viszont lelkiismereti okokból képtelen volt elviselni saját templomában, saját hívei körében a bálványimádást, s Isten átkával fenyegette meg az azon résztvevőket. Prédikációk sorát szentelte ennek a kérdésnek, nem is hatás nélkül, mert az iskolamester (a jeles humanista Johannes Tapinaeus) és húsz kóristája megtagadták, hogy tovább énekeljenek a pápista szertartáson. Bár a polgárság zöme e vitában Cruciger mögé állt, Martin Strahlitzer apát és a vallási villongásokat kényszerítő, valamint a felsőbbség beavatkozásától jogosan tartó tanács nem tűrhette az amúgy is ingatag *status quo* ilyen felrúgását, a nagy nehezen kivívott béke veszélyeztetését. <7> Crucigert, a rektort és a kórust a városházára idézték, ahol visszafogottságra intették őket. Érdekes a lutheránus többségű várost vezető lutheránus többségű tanács érvelése: Tény, hogy a mise nem isteni, hanem emberi szerzés, ezért is járnak rá olyan kevesen, de attól még nem szabad egyik napról a másikra betiltani, hanem ki kell várni erre az alkalmas időt (maga az apát sem állt szemben a reformatori tanokkal, amit az említett közös wittenbergi küldöttség is bizonyít).¹⁶

A prédikátor megfogadta ugyan, hogy lakatot tesz a szájára, de ígéretét képtelen volt betartani, karácsony táján képrombolásra biztatta hallgatóságát, s jó példával elől járva a misekönyvet maga vágta a szolgálatra készülő káplán arcába. A diákok erre bibliai citátumokkal megtűzdelt írásukban tagadták meg a misén való éneklést. A tanács annak rendje és módja szerint az év végével felmondott Crucigernek és a rektornak, míg a diákokat karcserrel sújtotta (ez a büntetés hatott, az iskolában és a misén rövideken helyreállt a szokott rend). Figyelemreméltó, hogy e vitában valaki Zwinglivel és a münsteri újrakeresztelőkkel hasonlította össze Crucigert, ugyanis az evangéliumra hivatkozva okoz felfordulást.¹⁷

---

¹² 1555-ben már Paulus Horler, Cruciger addigi beosztottja szerepel rektorként, Cruciger pedig 1556 tavaszán Wittenbergben időzik. HAIN 101; KATONA – LATZKOVITS 38 (nr. 23).

¹³ LEUPOLD 105-107.

¹⁴ LEUPOLD 105, 107; SCHENNER 1912. 94.

¹⁵ MBW nr. 7921, 7923 (1556.8.17-20.); LEUPOLD 108.

¹⁶ LEUPOLD 108-109; SCHENNER 1912. 95.

¹⁷ LEUPOLD 109-110.

Cruciger fő támasza a polgárok körében a szenátor Hans Leupold volt, a városi krónika szerzőjének az apja, így a Leupold-féle feljegyzés a vitát Cruciger szemszögéből írja le, s a helyzet elfajulásáért az ingatag és intrikus apátot teszi felelőssé, aki nem is annyira Cruciger nézetein ütközött meg, inkább az váltotta ki féltékenységét, hogy az ifjú prédikátor az egész plébánia népét megnyerte magának. Ugyanebben a beállításban idézi fel az eseményeket az a Cruciger-párti és apátellenes gúnydal, melyet Leupold szemérmesen csak kezdősorával említ, de Ferdinand Schenner teljes terjedelmében közöl.¹⁸

Az elbocsátott Cruciger 1557. január 11-én indult vissza Wittenbergbe, s a város kapujában több száz híve előtt tartotta búcsúprédikációját.¹⁹ A tanács természetesen nem akarta, hogy Melanchthon vagy az egyetem megorroljon rá, hisz később is rá volt utalva végzett diákjaikra, ezért január 24-i levelében igazolni igyekezett eljárását, Cruciger kilengéseit részletesen felsorolva, aki nemcsak a misét, a pápát, a bíborosokat és a püspököket ostromozta, hanem a város földesurát, Ferdinánd királyt is a fáraóhoz hasonlította, aminek az egész morva tartományban híre ment, úgyhogy az egyik <8> királyi hivatalnok panaszt is tett ezért a tanácsnál, s súlyos következményeket helyezett kilátásba.²⁰

A tanács és Martin apát Melanchthonnak küldött leveleit valószínűleg megelőzte Cruciger személyes beszámolója, mert a morvaiglói követeket a professzor igen hűvösen fogadta, választ nem is adott, csak írásban igazolta a küldemények átvételét, ebben rosszallotta Cruciger elbocsátását és az iskolamester lecsukását, valamint a misét maga is bálványimádásnak bélyegezte. Ez a magatartás annyira kínosan érintette a követeket és a városháza őket fogadó hivatalnokát, hogy Melanchthon sorait egyszerűen elsikkasztották.²¹

Cruciger 1557. május 26-án még Wittenbergből igen gorombán reagált az ellenfelei által összeállított bűnlajstromra, majd egy nyomtatott „vigasztaló iratban” próbálta utólag igazolni saját igehirdetéseit, s a lehető legrosszabb színben feltüntetni a tanács eljárását.²² Pár hónap múlva Cruciger a Cseh-erdőben fekvő Waldsassen szuperintendense lett, ismét Melanchthon ajánlotta oda, de mint egy bizalmas leveléből kiderül, már maga a praeceptor sem volt meggyőződve Cruciger alkalmas voltáról.²³ Nem tudni, hogyan birkózott meg ottani feladataival,²⁴ de 1557 novemberében megint szülővárosában találjuk mint a Bogner távoztával megürült s a Thurzók jóvoltából igen előkelően dotált prédikátori állás várományosát.

Löcsén az 1550-es évekre régi és új elemeket ötvöző vegyes egyházi szervezet alakult ki, melynek élén a plébános állt, az akkorra már lutheránussá lett Georg Moller.²⁵ A plébánia még megőrizte egykori jövedelmeinek jelentős részét (tized, ingatlanok), ebből a plébános saját magán kívül két káplánt tartott el, s a tanárok étkeztetésével hozzájárult az iskola fenntartásának költségeihez is. Moller plébános nem misézett és nem prédikált,²⁶ hanem adminisztratív feladatokkal foglalta el magát, holott ekkorra már nem <9> ő töltötte be a 24 városi fraternitás esperesi tisztjét. Lőcsei plébánosként egyrészt az esztergomi érsek, másrészt

¹⁸ LEUPOLD 110, 112; SCHENNER 1912. 96-97.

¹⁹ LEUPOLD 110-111.

²⁰ MBW nr. 8108; LEUPOLD 111.

²¹ MBW nr. 8116, vö. 8130; LEUPOLD 111.

²² LEUPOLD 112; SCHENNER 1912. 99. M. Albertus Creutzer: *Ein Trostschrift vnd gründlicher Bericht des Abschieds von der Stad Jgla in Meisherern gelegen*. Wittenberg, 1557. 4° [20]. VD 16. C 5800.

²³ MBW nr. 8176 (1557.4.4.).

²⁴ LEUPOLD (112-113) teljes terjedelmében közli egy 1557. szeptember 13-án Waldsassenből iglói híveinek küldött rövid, a bálványimádást ostromozó pásztorlevelét.

²⁵ HAIN 105.

²⁶ A lőcsei krónika rendkívüli állapotként emlékezik meg róla, hogy „1541-ben az egész Szepességben nem voltak diakónusok, hanem minden plébános maga tartotta az istentiszteletet a háborús idők és az evangélikus hitújítás miatt.” HAIN 85.

a szepesi prépost joghatósága alá tartozott (az 1546-ban alakult ötvárosi szeniorátussal kapcsolatban a neve nemigen fordul elő).

A két káplán egyikét „windisch”-ként emlegetik a források, a másik pedig egyértelműen német anyanyelvű volt (megjelölése egy alkalommal: „Subenburger”).²⁷ A városban tartózkodott a Thurzó család házikáplánja is, Martin Bopst (majd 1561-től utódja, a Wittenbergben Thurzó-ösztöndíjas Martin Barth²⁸), de ők közvetlenül a Thurzóktól kaptak fizetést és a plébániatemplomban semmilyen szolgálatot nem végeztek.²⁹

Az istentiszteletek szempontjából a város által alkalmazott prédikátor volt a legfontosabb személy. Fizetését – az alapító kifejezett szándéka szerint, melyet az uralkodó is jóváhagyott – a Thurzó-alapítványból fedezték, ezt az évi száz forintot még természetbeni juttatások (gabona, fa) egészítették ki:

„Száz forintért tartsanak egy tanult és alkalmas prédikátort, katolikust, aki sem lutheri, sem más eretnokségtől nem fertőzött, hanem az üdvös tant hirdeti, hogy Isten igéjét szorgalmasan prédikálja.”³⁰

A két káplán, az iskolamester és a tanítók annyiban kaptak pénzbeli és természetbeni fizetséget a várostól, amennyiben részt vettek a templomi szertartásokban és szolgálatokban (miséztek, katekizáltak, prédikáltak).³¹ A város által biztosított fizetésre azért volt szükség, mert a misealapítványok és egyéb szertartási bevételek addigra már megszűntek. Thurzó Elek <10> iskolai alapítványa biztosította mind a klerikusok, mind a skolasztikusok utánpótlását. Az ösztöndíjas diákok középiskoláikat Goldbergben, Boroszlóban vagy Bártfán végezték, ezután Wittenbergbe, Lipszékbe (vagy jóval ritkábban Krakkóba) mentek egyetemre.³² Paphiány esetén ezeket a végzett diákokat vagy a tanítók egyikét ordináltatták, többnyire a közeli Briegben (ez volt a leggyorsabb és a legolcsóbb megoldás).³³ A Wittenbergben

²⁷ KATONA 129.

²⁸ A lőcsei Martin Barth 1558-tól wittenbergi diák, 1561-től lőcsei Thurzó-káplán, 1567-től Szepesolaszi plébánosa. AAV 337; SZÖGI 2996; MEEE 18; HAIN 278; KATONA 43, 68, 76, 148, 155, 159, 163; KATONA – LATZKOVITS 31-51.

²⁹ Bopstot eredménytelenül hívják Kassára német prédikátornak. KEMÉNY Lajos, *A reformáció Kassán*, Kassa, 1891, 18.

³⁰ „Videlicet Concionatorem doctum et Idoneum, virum Catholicum et neque Lutherana, neque alia vlla haeresi infectum, sed sanam doctrinam profitentem in ecclesia parrochiali Leuchouiensi Stipendio florenorum centum fouendo, vt verbum Dei diligenter predicet.” KATONA Tünde, *A lőcsei Testamentbuch alapiratai (1549-1551)*, in: *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály et alii, Szeged, 1997, 231-242 (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35), 237; KATONA 36-40, 108, 111.

³¹ Hain krónikája szerint 1558-ig a subconcionator (a tót prédikátor, a káplánok egyike) javadalmát a plébános és a tanács fele-fele arányban biztosította (HAIN 98, 106). A Testamentbuch, a Türk-napló és a krónika egybehangzó adatai alapján a költségek hasonló megosztását (évi 12-12 forint) tételezhetjük fel a többi káplán esetében is. CSEPREGI 421-422 (1557.12.6.).

³² KATONA – LATZKOVITS 6-7; KATONA Tünde, *Eine humanistisch-reformatorisch geprägte Stiftung in der Zips*, in: *Humanistische Beziehungen in Ungarn und Siebenbürgen: Politik, Religion und Kunst im 16. Jahrhundert*, Hg. Ulrich A. WIEN – Krista ZACH, Köln–Weimar–Wien, 2004, 173-189 (Siebenbürgisches Archiv, 37); UŐ, *Caritas und memoria. Ein Beispiel für die Bildungsförderung in der Zips der 16. Jahrhunderts*, in: *Deutsche Sprache und Kultur in der Zips*, Hg. Wynfrid Kriegleder – Andrea Seidler – Jozef Tancer, Bremen, 2007, 215-222 (Presse und Geschichte. Neue Beiträge, 24); KATONA 105-115.

³³ SOFFNER, Johann, *Ein Brieger Ordinationsregister aus der Zeit von 1564-1573*, *Zeitschrift für Geschichte und Alterthum Schlesiens*, 31(1897), 289-310. Az ebben a névsorban szereplő lelkészjelöltek többsége, 96 személy magyarországi (vö. a Lőcséről Briegbe érkezett lelkészjelölteket: KATONA 184, 232, 238, 245, 282). Valentinus Hortenius szepesi 24-városi esperes 1582-ben hangsúlyozta, hogy a szepesi prépost elismerte a briegi papszentelést (neque ordinationem Brigensem improbat), 1583-ban pedig ugyanő szintén a prépost előtt azt vallotta, hogy papjait részben Wittenbergben, többségüket azonban Briegben avatták föl (nos sicut confessionis nostrae, ita et ordinationis non pudere, et alios Vittenbergae, perplures vero Brigae in publico coetu a viris piis et doctis ordinatos esse). ETE 2,438-439. Hain krónikája 1567-ben Antonius Platner prédikátor briegi

felavatott lőcsei lelkészek (Bogner,³⁴ Johannes Sommer,³⁵ Gregorius Meltzer³⁶) <11> kivétel nélkül eredetileg máshova kaptak meghívást, s később kerültek Lőcsére. A lőcsei klerikusok többsége tehát már protestáns papszentelésen esett keresztül és házasságot is kötött.

A templomi szertartások ugyan már lutheri, de meglehetősen konzervatív szellemben folytak. A változtatásoktól való ódzkodást egyrészt az idős plébános, Moller felügyelete, másrészt a prédikátor Bogner óvatos wittenbergi magatartása biztosította. Mindketten szemben álltak a radikális újításokkal.³⁷ A tanács és a polgárság ugyancsak partnerük volt a hagyományok őrzésében és a stabilitás fenntartásában. Bogner sokak által megsiratott távozása, Radaschinus és Stöckel sikertelen meghívása, valamint Cruciger morvaiglói és waldsasseni kudarca után 1557 novemberében került sor arra, hogy Cruciger hazatérjen szülővárosába, s meghívják a betöltetlen prédikatori állásra. Beiktatása a tanács és a plébános jelenlétében történt:

„Kértük, hogy mivel jól tudja, nálunk tiszta a tanítás, azt szorgalmazza. A szertartásokon se változtasson, csak ha szükséges. Bár meglehetősen sok van belőlük, ez a nép fegyelmzésére szolgál, ami a nép tunyasága miatt kívánatos. És a plébános tudtán kívül semmin se merjen változtatni, amit ő mind megígért azzal együtt, hogy nem tér el az Ágostai Hitvallástól. A szertartások neki is tetszenek, csak azt kifogásolja, hogy néha az iskola rovására mennek. [...] Azt is kérte, ne rójuk föl neki, ha nem maradna sokáig egyedül, hanem megházasodna.”³⁸

A morvaiglói történet ismeretében igen érdekes felhangja van minden idézett mondatnak. A lőcseiek tisztában voltak Cruciger nehezen alkalmazkodó természetével, s a másutt esett botrányokról szóló hírek is biztosan megtalálták az utat szülővárosába. Az első konfliktus már beiktatása napján megtörtént, Johannes Melasszal,³⁹ a diakónussal került összeütközésbe, aki már több mint egy éve fungált helyettes prédikátorként, s nem könnyen viselte, hogy új előljárót kapott. A lelkészek között közvetítő városbíró naplója részletesen beszámol minden egyes lépésről, Egy hétbe sem telt, hogy <12> kiderüljön, a hazatért prédikátornak valami baja van a liturgiával, pedig az valószínűleg cseppet sem változott Lőcséről való távozása óta:

„Aznap voltak nálam Albert magiszter, prédikátor és Johannes Melas, akik azt mondták, hogy megállapodtak a plébánossal a templomi szertartásokról. De Albert nem akarja a misét énekelni, nem tudom mit kifogásolva benne, mert fogalmam sincs, mi hibája lehetne, ő a járatlanságát hozza fel ürügyül. Ehelyett egész nap prédikálna, ünnepnapokon is és szerdánként. Amikor ráér, szívesen

---

ordinációjáról emlékezik meg (HAIN 111; vö. SOFFNER i.m. 294). Türk is ezt a lehetőséget latolgatja: CSEPREGI 422 (1557.12.7.).

³⁴ A brassói Bogner 1538 nyarán érkezett Wittenbergbe. Hazatérve Kisszebenben lett iskolamester, 1542. április 12-én ordinálták Wittenbergben eperjési diakónusnak, 1544 nagyhetében lett prédikátor Lőcsén, 1556-1557 iglói plébános. AAV 171; SZÖGI 2692; MEEE 5; HAIN 92, 106; WAGNER, Ernst, *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A.B. in Siebenbürgen, I: Von der Reformation bis zum Jahre 1700*, Köln–Weimar–Wien, 1998 (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 22/1), 112 (nr. 915). Vö. MBW nr. 2943.

³⁵ A késmárki Johannes Sommer 1541-ben wittenbergi diák, 1548-ban ordinálják Késmárkra, 1551-ben lőcsei diakónus, 1553-ban kassai prédikátor, majd 1577-ig késmárki plébános. AAV 191; SZÖGI 2710; MEEE 8; HAIN 98; KEMÉNY, *A reformáció Kassán*, 18, 59; BRUCKNER Győző, *A reformáció és ellenreformáció a Szepességén*, I, Budapest, 1922, 89-90; MBW nr. 5530.

³⁶ A szepesváraljai Gregorius Meltzert 1555-ben ordinálják ugyanide, aztán kassai, rozsnyói prédikátor, 1565-1567-ig Lőcsén, majd Selmecebányán, végül haláláig Besztercebányán működik. MEEE 14, KEMÉNY, *A reformáció Kassán*, 22-23; HAIN 110; KATONA 42, 166, 170, 174; BREZNYIK János, *A selmecebányai ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története*, I, Selmecebánya, 1883, 202-207.

³⁷ HAIN 92. Bogner wittenbergi diákkorában még az 1542-es liturgikus reformok előtti gyakorlatot élte meg!

³⁸ CSEPREGI 420.421 (1557.11.24.). Cruciger csak 1559 nyarán nősült meg: ETE 2,424.

³⁹ Johannes Melas 1559-től kassai, majd rozsnyói szlovák prédikátor. HAIN 106; KEMÉNY, *A reformáció Kassán*, 23.

keresztel. Melas viszont hat napon át a kátét tanítja, amit vasárnap délutánonként kikérdez, és a misét is éneklí.”⁴⁰

Türk ekkor állapítja meg csalódottan (németül, amit a naplóban egyfajta titkos nyelvként a ritka, bizalmas bejegyzéseknél alkalmaz): „belőle sem lesz Bartholomeus” (ti. Bogner). Egy hét múlva Cruciger nagy szónoklatot tartott a szenátus előtt arról, hogy ő a prédikálásra kapott elhívást, s hogy erre alaposan fel tudjon készülni, nincs ideje más szertartásokat végezni. Ez kapóra jött Melasnak, aki késznek mutatkozott minden olyan feladatra, amit Cruciger a prédikátori méltóságon alulinak tartott (misézés, a szentségek kiszolgáltatása).⁴¹ Ha Cruciger konfrontatív személyiségének megrajzolásán túl szabad teológiai következtetéseket is levonni ezekből a vitákból, akkor úgy fogalmazhatunk, hogy a szakramentarizmus felé nyitott racionális tanítás alapján gyakorolt itt kritikát a liturgikus cselekmények felett. Hogy Crucigerre nem ragasztották a helvét elhajlás bélyegét, az annak volt köszönhető, hogy Lőcsén is tisztában lehettek vele: álláspontja nem megy túl a melanchthoni teológia keretein.

A városbíró Türk hajlandó lett volna belemenni az igeszolgálat és a liturgikus szolgálat ilyen megosztásába, s a plébánossal már újabb káplánok sziléziai felavattatására szőtt terveket, akik főleg a Thurzó-alapítványból kapták volna járandóságukat, de a tanács véget vetett ennek az álmodozásnak: az egyházi szolgálatokat a meglévő embereknek a meglévő anyagi alapokból kell ellátniuk. A plébános annyi és olyan káplánt tart el, amennyi és aki jól esik neki, de a szolgálatokat alkalmas lelkészeknek kell végezniük.⁴² Ez a huzavona lehetett annak a fordulatnak a háttere, hogy a plébános pár héttel halála előtt, 1558. május 25-én átadta a plébánia vagyonát, követeléseit és kötelezettségeit a városnak:

<13> „1558-ban a pünkösöd előtti szerdán nagytiszteletű mag. György úr, lőcsei plébános újból, ahogy már sokszor megtörtént vele, lemondott a tizedről és a plébániai gazdaságról, és olyan panaszt tett, ahogy azt kérvénye és írása mutatja, hogy a tanács magáévá tette panaszát, és a plébános kívánságára meg kellett adnia neki a hetenkénti, minden pénteken esedékes 3 forintot az eltartásra, valamint évente gabonát is, 10-10 köből rozsot és búzát, ugyanígy 2 köből komlóval főzött sört, fát, amennyire szüksége van, egy hizott disznót, egy mázsa só és 2 tehéntartást. A tanács a diakónusok eltartásáról is így állapodott meg, hogy a két káplán évi 24 forint fizetése mellé évente 20 forint 20 dénárt kap kosztra [...], összesen 44 forint 20 dénárt.”⁴³

Ez a változás, valamint a Moller halála és a plébánia betöltése okozta egyházi nehézségek⁴⁴ együttesen vezettek oda, hogy a prédikátor presztízse és fizetése megnőtt, személye felértékelődött. A lőcsei egyház életét egyértelműen Cruciger, majd utódai, Gregorius Meltzer és Antonius Platner prédikátorok működése határozta meg. Ez a súlypont-átrendeződés kielégíthette Cruciger hiúságát (bár kezdetben igen rossz néven vette, hogy mellőzték a plébánia betöltésénél⁴⁵), így magyarázható, hogy korábbi súrlódásai ellenére végül tartósan 1565-ig megmaradt Lőcsén.⁴⁶ Utolsó lőcsei éveiből Briccius Cocavinus naplója őrizte meg Cruciger egyik konfliktusát. 1563. április 15-én döntött az ötvárosi zsinat Kiszzebenben a házassági esküről, amit a lőcsei prédikátor egyetlenként, ráadásul nyilvánosan ellenezett. A feszültség több mint egy évig tartott, csak 1564. április 25-én adta be Cruciger a

⁴⁰ CSEPREGI 421 (1557.11.29.).

⁴¹ CSEPREGI 421-422 (1557.12.6.).

⁴² CSEPREGI 422 (1557.12.7-8.).

⁴³ HAIN 106. A plébánia vagyonának összeírása és városi kezelésbe vétele uo. 107.

⁴⁴ CSEPREGI 424 (1558.10.9.). Laurentius Serpilius lesz végül az új plébános. Vö. HEPDING, Ludwig, Quendel-Serpilius. Eine Pfarrfamilie aus der Zips, *Südostdeutsches Archiv*, 15/16(1972/73), 79-100.

⁴⁵ CSEPREGI 424 (1558.11.6.).

⁴⁶ KATONA 42, 45, 129, 132-133, 139, 154, 159, 164, 166, 211, 214; HAIN 103, 106, 110, 277-278.

derekát és engedett a zsinati többségnek e kérdésben.⁴⁷ A következő évben távozott Rózsnyóra, innen 1566-ban Selmecbányára hívták át, egy ansbachi meghívást betegségére hivatkozva mondott vissza, <14> 1570-re már meghalt.⁴⁸

Korábbi pályája ismeretében csodálkozást kelthet, hogy a nyughatatlan Cruciger nyolc teljes évig töltötte be a löcsei prédikátorságot. Ezt a képet árnyalják az arról szóló adatok, hogy eközben sem szűnt meg morvaiglói visszatérésén munkálkodni. 1563-ban Pál apostol stílusában írt Leupoldnak, hogy a morvaiglóiak emléke nem halványult el a szívében. Első jelentkezésére a tanács elutasítóan válaszolt. Három évvel később már személyesen jelent meg Morvaiglón, hogy a nyomtatásban korábban megjelent gyalázkodásait visszavonó írásbeli bocsánatkérését átadja, s azt élőlőszóval is megtámogassa. A bocsánatot és a város ajándékát elnyerte, az állást nem. Közben megbetegedett, majd 1567 őszén meghalt Cruciger fő ellenlábasa, Martin Strahlitzer apát és plébános, ami új reményeket élesztett a visszautasított pályázó számára, de olyan riválisra akadt, akivel képtelen volt felvenni a versenyt. Johannes Gasst ugyanis nem egyszerűen morvaiglói származású, protestáns meggyőződésű és a seelauai konvent utolsó élő tagjaként az apáti cím reményteli várományosa volt, hanem a Habsburg család magyaróvári prédikátora is, s jelentkezését azzal a fenyegetéssel támasztotta alá, hogy a Miksa császárhoz benyújtandó fellebbezését már előre megfogalmazta, s ha a város részéről elutasítással találkozna, azt haladéktalanul a császár kezébe juttatja.⁴⁹

A Bártfán 1590-ben kiadott *Apologia examinis ecclesiae et scholae Bartphensis* című nyomtatvány⁵⁰ ajánlásának szerzői, Jacob Wagner, Thomas Faber és Severinus Sculteti nem álltak távol a valóságtól, mikor azt állították, hogy 1560 táján kezdtek a szakramentáriusok beférközni az Ötváros egyházaiba,⁵¹ hisz láttuk, Cruciger Lőcsén mindent megtett azért, hogy felkeltse a konzervatív lutheránusok gyanúját és magára vegye a „kriptokálvinizmus” bélyegét. Más kérdés, hogy az igaz hit önjelölt őrei nyilvánvalóan nem rá gondoltak vádjuk megfogalmazásakor, hanem elsősorban a magyar Szegedi Gergelyre és Thuri Farkas Pálra. Erre a szelektív emlékezetre ugyanaz a magyarázat adódik, mint arra a tendenciózus cserére, hogy <15> ugyanezek a szerzők ugyanekkor képzeletükben a német Honterust viszik el Wittenbergbe és a magyar Dévait Bázalbe.⁵² A század végén már nyelvi és etnikai szempontok kezdték színeznii a tagolt felekezeti képet.

---

⁴⁷ SZELESTEI N. László (szerk.), *Naplók és útleírások a 16-18. századból*, Budapest, 1998 (Historia Litteraria, 6), 26-27. Hat héttel később, az 1564-es bártfai zsinaton írta alá löcsei prédikátorként az Ötvárosi Hitvallást. KLEIN, Ioannes Samuel, *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinden des Königreichs Ungarn*, 3, Pest, 1873, 114; RIBINI, Ioannes, *Memorabilia Augustanae Confessionis in Regno Hungariae a Ferdinando I. usque ad III.*, Posonii, 1787, 85.

⁴⁸ BREZNYIK, A *selmecbányai*, 200-201. Ritoókné 1569-re teszi a halála évét: RITOÓKNÉ 237.

⁴⁹ LEUPOLD 128, 141; SCHENNER 1912. 100-102.

⁵⁰ WAGNER, Martin, *Apologia examinis ecclesiae et scholae Bartphensis et iam etiam scholae Epperiensis, opposita Assertioni regularum Caluiniarum Casparis Pilcij, pastoris eccl. Marciuillanae*. Concinnata maiori ex parte ex responsionibus... Martini Wagneri... post mortem ipsius, ex commissione eiusdem testamentaria vulgata, opera Iacobi Wagner n. ministri eccl. Bart., Thomae Fabri ludirectoris Bartphen., Seuerini Sculteti ludirectoris Epperi. Bartphae (1590). RMNy 637.

⁵¹ CSEPREGI 430-431 (nr. 38).

⁵² *Hypomnema sive admonitio brevis ad Christianos regni Vngarici cives de asserenda et retinenda veteri seu auita vere Christiana doctrina in Confessione Augustana comprehensa*. Bartphae MDXCIX. RMNy 854. Fol 18-19. BOTTA István, *Dévai Mátyás, a magyar Luther. Dévai helvét irányba hajlásának problémája*, Budapest, 1990 (A Keresztyén Igazság új folyama füzetei, 1), 22, 60.